

УДК 342.72:342.1:316.3

Олексій Макаренко,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри історії і теорії держави та права

юридичного факультету Запорізького національного університету

ГАРАНТУВАННЯ ПРАВА ЛЮДИНИ НА РОЗВИТОК ЯК НАПРЯМ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті окреслені основні елементи гарантування права людини на розвиток. Встановлено, що це право є вихідною підвалиною трансформації правової системи відкритого суспільства. Визначено поняття «право людини на розвиток», нормативні засади фіксації та реалізації цього права, проблеми його забезпечення у реальному житті. Осмислення усіх вимірів і зв'язків права людини на розвиток з іншими правами людини дозволяє створити такі правові норми, застосування яких гарантує соціальний прогрес.

Ключові слова: відкрите суспільство, гарантії, знання, інтереси, правовий статус, право людини на розвиток, управління.

Відповідність потребам та інтересам широких верств населення результатів здійснюваних публічною владою реформ управління освітою, медициною та іншими складниками соціальної системи означає створення умов для відтворення і розвитку громадян. Забезпечення сталого зростання економіки і прискореного подолання на цій основі розриву в обсягах ВВП на одну особу між Україною та країнами Заходу [1] залежить від духовності громадян (їх більшості) — їхніх знань, вмінь, навичок, волі до максимального успіху у соціально корисних справах, а отже, від сформованої у них високої відповідальності за наслідки своєї діяльності тощо. Як слушно підкреслив Т. Ямашита: «Нині дуже багато розумних людей, але багатьом з них не вистачає духовності» [2]. Всебічно розвинуті громадяни, які здатні забезпечити економічне зростання, повинні знати і використовувати норми законодавства, що містить правила структурно-інноваційної економічної моделі, інтенсивного технічного і технологічного оновлення виробництва. Формування цих норм права покладаємо на тих громадян, чия діяльність складає визначальну частину змісту моделі інтенсивного розвитку економіки.

Формування свідомості майбутніх підприємців, представників органів публічної влади та інших учасників соціального прогресу покладено на вихователів і вчителів установ освіти, культури і спорту (в широкому розумінні). Існуючі фінансові, матеріальні, духовні й часові ресурси повинні у достатній кількості та ефективно витрачатися на освіту наших громадян, найбільш успішні з яких будуть зацікавлені витрачати свій позитивний потенціал / капітал на розвиток України. Своєчасне продукування та реалізація достатньої кількості об'єктивно потрібних (корисних) ідей у лоні права означає відкритість українського суспільства, його потужний розвиток на випередження з найбільш високоцивілізованими країнами світу.

Мета даної статті — концептуально визначити гарантії права людини на розвиток як напряму трансформації правової системи відкритого суспільства.

Умови та інші складові реалізації права людини на розвиток широко досліджені в межах теорії людського капіталу, яка була сформована наприкінці 70-х — початку 80-х років ХХ ст. вченими-економістами (наприклад, В. Гойлом, А. Дайновським, Р. Капелюшниковим, С. Струмиліним та ін.). З тих пір

вона розвивається В. Гейцем, Н. Голіковою, О. Грішновою, Н. Перепелицею та іншими українськими економістами. С. Бостан, С. Добрянський, М. Козюбра, А. Колодій, О. Лисенко, С. Максимов, С. Мороз, Ю. Оборотов, П. Рабінович, С. Тимченко, С. Тихомиров та інші вітчизняні правники питання гарантій права людини на розвиток дослідили у контексті теорії відкритого (у т. ч. громадянського) суспільства, правової держави і в межах інших проблем теорії права. Схожа тенденція розвитку правової та економічної доктрини у розрізі порушеної проблематики спостерігається й за кордоном, з тією різницею, що механізми забезпечення вказаного права людини розроблені ґрунтовніше саме крізь призму права — А. Алексєєвим, Ж. Карбоньє, В. Лапаєвою, В. Нерсесянцем, Б. Обамою, К. Поппером, Н. Руланом та іншими юристами, а також економістами — О. Добриніним, П. Кругманом, С. Курганським, Ф. Хайском та ін. Утім, незважаючи на велику увагу вчених до вищевказаних проблем, низка теоретико-правових питань гарантування права людини на розвиток у процесах трансформації правової системи відкритого суспільства наразі недостатньо досліджена, що зумовлює актуальність теми цієї статті.

Суспільство може успішно розвиватися тільки тоді, коли воно відповідає принципу відкритості, який, з-поміж іншого, передбачає максимально можливий розвиток потенціалу людини до рівня, який дозволяє їй перманентно самостійно ухвалювати виважені рішення [3]. У зв'язку з цим кожній людині треба законодавчо забезпечити можливості для всебічного розвитку — оволодіння усіма необхідними знаннями та їх вільного застосування на своє благо і на користь людства. Нормативні визначення понять «розвиток людини» та «розвиток суспільства» відсутні. Утім окремі складові їх змісту містяться у правовій та економічній доктринах (наприклад, теоріях правового статусу людини і людського капіталу відповідно).

Правовий статус особистості (загальний, усічений, пільговий) — це явище динамічного характеру, оскільки обсяг її прав, свобод і обов'язків, а також відпо-

відальності змінюється залежно від рівня розвитку (наприклад економічного) суспільства. Крім цього, якісний склад правового статусу людини корелює з трансформаціями у її життєдіяльності, зумовлюючи діапазон її можливої поведінки [4]. Людина сама по собі має бажання задовольняти інстинкти-потреби всіх категорій, обмежені конкретно-історичними та природно-географічними умовами. Можливості реалізації відповідних інтересів у сучасному світі знайшли свою формальну об'єктивацію в інституті прав людини [5] як важливої складової правового виміру її соціального статусу.

Для юристів права людини — це спеціальне уповноваження когось на щось: мати, вимагати здійснення [6], забезпечувати справедливе погодження (зрівноважувати) між собою природних можливостей соціальних суб'єктів і/або їх формально-юридичного виразу. У цьому зв'язку слушними вважаємо думки С. Добрянського, який визначив права людини як певні її можливості, об'єктивно зумовлені характером і досягнутим рівнем розвитку суспільства (котрі на сучасному етапі зазнають відчутного міжнародного впливу), які обґрунтовані з позиції моральних норм, домінуючих у відповідному суспільстві, спрямовані на забезпечення гідних умов існування та нормального розвитку людини, а отже, — й на утвердження її самоцінності як унікальної родової біосоціальної істоти [7]; і О. Петришина, який підкреслив, що права людини є соціоантропологічним фундаментом права, тому без опори на них воно ризикує бути не лише беззмістовним, а й не вкоріненим до інтересів і потреб правових суб'єктів [8].

Економісти розглядають природно-правову сутність людини швидше тільки як її економічну оболонку, де ця сутність може бути звужена до меж економічних прав людини та інтерпретуватися як набір компетенцій — базових якостей людини, котрі детермінують ефективно, відповідно до визначених критеріїв, функціонування під час виконання соціально корисної роботи або в інших життєвих ситуаціях. Тобто вони досліджують людину економічну, дії якої

апріорі раціональні, зумовлені економічним інтересом [9].

Відповідно отримуємо, що гарантії права людини на розвиток обумовлені сферою її економічних можливостей — їх правовою сутністю і економіко-правовим змістом, а саме: виховання людини від народження передбачає культивування у ній можливостей, необхідних їй для отримання потрібного доходу за рахунок реалізації у суспільстві власних якостей, об'єктивно потрібних останньому; це право належить людині з народження, але здатність повноцінно реалізувати його залежить від рівня її психологічного росту, який відбувається у межах існуючих правових процедур і формально прив'язується до біологічного віку; для реалізації цього права необхідна система соціальних умов [10] (матеріальні засоби різного виду, носії культури і т. д.).

Отже, якщо метою виховання стає формування людини економічної, то маємо підстави для зарахування права людини на розвиток до групи економічних юридичних можливостей.

Утім одночасно виховання є не економічним, а правовим процесом, оскільки здійснюється він відповідно до юридичних правил; його складовими є блага нематеріального характеру — перетворення людської душі, інтелекту, волі (а не майна, грошей та інших майнових благ) з первинних форм у прийнятні для відповідної цивілізації сутності; за основним своїм призначенням має на меті не отримання прибутку, а відтворення і підтримання наявного рівня гуманітарного досвіду (у т. ч. знань), його розвиток (проведення наукових досліджень). При цьому якщо ці правила стають частиною правової системи відкритого суспільства, якщо вони дозволяють вилучати у підприємців (економіки) кошти для належної реалізації кожного права на розвиток, відповідно до його волі і здібностей.

Зважаючи на це, додаємо, що право людини на розвиток є, у першу чергу, її духовно-культурною юридичною (загальнообов'язковою), а вже потім — економічною можливістю об'єктивного характеру.

Розвиток являє собою закономірні якісні, незворотні та спрямовані зміни

матеріальних й ідеальних об'єктів. Він буває прогресивний (висхідний) і регресивний (від лат. *progressus* — рух вперед; *regressus* — повернення) [11]. У загальносвітовому контексті сталий розвиток визначається не стільки економічним зростанням держав і забезпеченням розширеного відтворення в його традиційних вартісній і натурально-фізичній формах, скільки соціально-економічним прогресом людства, забезпеченням розширеного відтворення інтелектуальних ресурсів та інтелектуального потенціалу, а також зростанням якості життя і конкурентоспроможності членів суспільства [12] — проявом реального утвердження ідеї, що людина — це найвища соціальна цінність. Вказані у цьому визначенні процеси можуть отримати своє практичне втілення тільки за умови коректного опису змісту їх перебігу через загальнообов'язкові правила поведінки. Окрім цих правил, обсяг природного права людини на розвиток детермінований також духовним потенціалом суспільства, що, у свою чергу, обумовлюється економічним добробутом [13].

Отже, розкриття основ гарантій зазначеного права людини виявляє сутнісні зв'язки духовності з правом та економікою, які певною мірою розкриті економістами у рамках теорії людського капіталу, а юристами — теорії природних прав людини й відкритого суспільства. Основні концепти цих гарантій знайшли своє нормативне закріплення на найвищому законодавчому рівні, наприклад, ст. 23 Конституції України від 28.06.1996 р. вказує, що у суспільстві забезпечується вільний і всебічний розвиток особистості людини [14]. Відповідні положення засновані на низці міжнародно-правових норм, наприклад: Декларації про право на розвиток від 04.12.1986 р. № 41/128, де зафіксовано, що право на розвиток є невід'ємним правом людини, в силу якого кожна людина і усі народи мають право брати участь у такому економічному, соціальному, культурному і політичному розвитку, за якого можуть бути повністю здійснені усі права людини та основні свободи, а також сприяти йому і користуватися його благами (ч. 1 ст.1). Людина є основним суб'єктом процесу розвитку і повин-

на бути активним учасником і бенефіціарієм права на розвиток. Усі люди несуть відповідальність за розвиток в індивідуальному і колективному вимірі з урахуванням необхідності повної поваги прав людини і основних свобод, а також обов'язків перед суспільством, яке тільки й може забезпечити вільний і повний розвиток людської особистості, і тому держави повинні заохочувати та захищати відповідний політичний, соціальний та економічний порядок, необхідний для розвитку. Держави мають право і обов'язок визначати відповідну національну політику розвитку, спрямовану на постійне збільшення добробуту усього населення і окремих осіб на основі їх активної, вільної і конструктивної участі у розвитку і у справедливому розподілі благ, які створюються в процесі його перебігу (ст. 2 Декларації). Держави повинні вживати на національному рівні усіх необхідних заходів для здійснення права на розвиток і забезпечувати, зокрема, рівність можливостей для усіх у тому, що стосується доступу до основних ресурсів, освіти, охорони здоров'я, харчування, жила, зайнятості і справедливого розподілу доходів. Повинні бути ухвалені ефективні заходи із забезпечення активної ролі жінок у процесі розвитку. З метою ліквідації усіх соціальних несправедливостей повинні бути проведені відповідні економічні і соціальні реформи (ч. 1 ст. 8 Декларації) [15]. За Африканською хартією прав людини і народів від 26.06.1981 р. кожна людина має право на освіту, може вільно брати участь у культурному житті свого суспільства. Розвиток і охорона моральних і традиційних цінностей, визнаних суспільством, є обов'язком держави (ст. 17) [16].

Відповідно, визначення на рівні законодавства поняття «право людини на розвиток» складає основу юридичних гарантій цього права та порушує питання про розкриття механізмів практичної реалізації останнього. Уособленням цих механізмів стає освітнє право як галузь права (зокрема в Україні та інших високорозвинених країнах), що вміщує у собі не тільки правила, які врегульовують власне освітній процес як такий, а й норми, що визначають рамки відносин у

сфері науки, спорту, культури і мистецтва [17]. Прогресивні якісні зміни людини, тобто її розвиток, відбуваються під час перебігу відносин освіти — трансляції знань (вмінь і навичок) від вчителів — батьків дитини, її вихователів, вчителів, викладачів та інших осіб, які беруть участь у такій трансляції, до учня. У результаті формується людський капітал (реалізується право на розвиток) — з'являється запас здоров'я, а також система достовірних знань про навколишній світ і заснованих на них умінь, навичок, здібностей, мотивацій, які цілеспрямовано використовуються людиною для задоволення своїх інтересів, а також для конструктивної участі у тій чи іншій сфері народного господарства. Оскільки історично спершу педагоги формують людину (іншими словами — активують у її свідомості знання про навколишній світ), а вже потім підприємства та інші організації використовують їх культурний потенціал у народному господарстві, то правові регулятори, які складають зміст інституту освіти, стають передумовою економіки [18].

За слушною думкою Б. Кістяківського, право складається з норм, які постійно і регулярно реалізуються у житті, і тому ця реалізація становить основну ознаку права [19]. Утім постійною теоретико-правовою проблемою належної реалізації права людини на розвиток, тобто отримання і накопичення власного фізіологічного й психологічного капіталу, стає відсутність і/або недостатня (часто низька) ефективність формально чинних правових норм, які покликані забезпечити максимально справедливий розподіл існуючих ресурсів — часу, матеріальних й духовних благ. Наприклад, правова система і публічна влада України неспроможні забезпечити гідний рівень життя понад 40% власних громадян, які є бідними [20]. Додамо, що кількість вітчизняних мільйонерів зі статками у діапазоні від 16 млн до 26 млн доларів США складає більше 200 осіб; за загальним розміром ВВП економіка України посідає 39 місце серед економік світу (у 2010 р. він складав 305,2 млрд доларів США), разом з тим, за цим самим показником (ВВП), розрахованим на душу населення, Україна у 2010 р.

посіла 133 місце серед 227 економік світу [21]. Ці факти переконливо свідчать про те, що отримувані підприємцями прибутки витрачається не на розвиток українського суспільства, а на інші цілі, часто сумнівної якості (наприклад, інвестування коштів, отриманих за рахунок невинуватої економії на заробітній платі працівників та покращенні якості їх життя, на закупівлю дорогих вартісних гравців у футбол за кордоном і це за умов, коли об'єктивно очевидним є факт неможливості повернути ці кошти, а тим паче у разі примножити їх). При цьому правові норми нашого суспільства не є дієвими важелями заохочення і/або примусу підприємців використовувати кошти на цілі соціального прогресу в Україні. А самим громадянам не вистачає часу і ресурсів на реалізацію й захист своїх прав. Вони надто переймаються пошуком свого місця у житті, їх турбують проблеми виживання, і ... вони з повним правом можуть сказати, що коунізм теж був універсальною ідеєю, що не була реалізована на практиці. Утім цей висновок, будучи, на думку Дж. Сороса, вірним для Російської Федерації [22], сподіваємося, з часом стане абсолютно хибним для громадян нашої країни.

Описаний вище стан правової системи є наслідком не стільки нерозвинутості вітчизняної юриспруденції (адже висококваліфікованих правників та їхніх наукових праць достатньо багато), скільки кваліфікації дій публічної влади у напрямі узгодження і задоволення різних, мінливих інтересів суб'єктів права, які або ще не відображені у праві (коли потрібні норми права не ухвалили), або суперечать його положенням (коли норми права ухвалили, але вони не відповідають інтересам добросовісного населення). За умови, що інтереси (відносини) змінюються швидше, ніж право [23], ситуація у країні часто ускладнюється різними розумінням, тлумаченням й застосуванням однієї й тієї самої норми права. Тому, за інших рівних умов (мінімальної корупції, професійності управлінців тощо), державне/муніципальне управління відносинами у відкритому суспільстві здійснюється у напрямі розвитку кожної людини з урахуванням конкретно істо-

ричних потреб та інтересів, які становлять зміст правових цінностей і підставу як створення, так і застосування законодавства.

Висновки. Отже, право на розвиток як теоретичний концепт теорії правового статусу людини і більш широкого поняття «право як суб'єктивна можливість людини» на щось (у даному випадку бути культурною/соціалізованою людиною) гарантується юридичними та загальносоціальними засобами. Загальними складовими гарантії права на розвиток стає: 1) об'єкт або фактична частина (те, що гарантується) — здоров'я (тіла і душі), потрібний обсяг знань, вмінь і навичок; 2) формально-юридична частина (власне освітнє право) — сукупність правил, які регулюють відносини з об'єктивної фактичної складової у кожній біологічній істоті, що фізіологічно (зовнішньо і внутрішньо) нагадує людину. Відповідно практична реалізація людиною власних культурних прав і свобод відбувається тоді, коли правники створили (а політики застосували) правила, що у конкретній історичній обстановці дозволяють сформувати якомога більшу кількість максимально розвинутих людей і у подальшому високоефективно використовувати їх у соціальному житті (політиці, праві, економіці, освіті тощо). Окрім освітнього права, відповідні правила міститимуться, у першу чергу, у сфері конституційного й муніципального права (для підтримання меритократії — влади найздібніших, найбільшою мірою розвинутих тощо), цивільного і трудового права (для справедливого розподілу землі, грошей та інших матеріальних благ), а також у лоні медичного права і права соціального забезпечення (для збереження фізіологічного і духовного здоров'я людини; захисту її від соціальних ризиків). Якщо можливість людини розвиватися уявити як декотру цифрову величину, що обраховується за формулою, постійними невідомими якої будуть витрачені на здійснення цього права ресурси, то норми цих юридичних сфер дозволяють встановити кількість, якість, способи і наслідки розподілу таких ресурсів.

Спираючись на наведену у цій статті аргументацію необхідності посилення гарантування належної реалізації кожною людиною права на розвиток, обмежених її волею і здібностями, вважаємо, що створення таких гарантій стає визначальним напрямом для реформування правової системи будь-якого від-

критого суспільства. Сутність окресленої проблеми звертає нашу увагу на вектор антропологізації законодавства конструктивно пасіонарних цивілізацій — які бажають і можуть зберегти свої соціальні стандарти і прогресувати далі.

ПРИМІТКИ

1. Стратегія економічного та соціального розвитку України на 2004—2015 роки «Шляхом європейської інтеграції»: затверджена Указом Президента України від 28.04.2004 р. № 493/2004 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/493/2004>.
2. Тадаши Ямашита в Запорозьє — пресс-конференція від 30.05.2013 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vesti.zp.ua/news/view/568>.
3. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: в 2 т. / К. Р. Поппер; пер. з англ. О. Коваленко. — К.: ОСНОВИ, 1994. — Т. 1. — С. 196.
4. Шульга А. М. Правовий статус особистості, його види / А. М. Шульга // Право і безпека. — 2012. — № 2. — С. 19—22.
5. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення: монографія / О. В. Радченко. — Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. — С. 22.
6. Донеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці / Джек Донеллі; пер. з англ. Т. Завалія. — Л.: Кальварія, 2004. — С. 34.
7. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Святослав Павлович Добрянський. — О., 2003. — С. 14.
8. Петришин О. Право як соціально-юридичне явище: до постановки проблеми / О. В. Петришин // Вісник АПРН України. — 2007. — № 4. — С. 3—18.
9. Балакірева О. М. Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні: монографія / О. М. Балакірева, В. А. Головенько, Д. А. Дмитрук [та ін.]; за ред. О. М. Балакіревої. — К.: НАН України, 2011. — С. 370—371, 381.
10. Там само. — С. 10.
11. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. — 5-е изд. — М.: Политиздат, 1987. — С. 358, 372.
12. Білорус О. Г. Глобалізація і безпека розвитку: монографія / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко [та ін.]; кер. авт. кол. і наук. ред. О. Г. Білорус. — К.: КНЕУ, 2001. — С. 29.
13. Рулан Н. Юридическая антропология: учеб. для вузов / Норбер Рулан; пер. с фр. Л. Данченко [и др.]; отв. ред. В. Нерсисянц; под общ. ред. А. Ковлера. — М.: НОРМА, 1999. — С. 30.
14. Лапаева В. В. Типы правопонимания: правовая теория и практика: монография / В. В. Лапаева. — М.: Российская академия правосудия, 2012. — 580 с.
15. Декларация о праве на развитие: принята резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 04.12.1986 г. № 41/128 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/right_to_development.
16. Африканская хартия прав человека и народов: принята Организацией африканского единства 26.06.1981 г. (г. Найроби, вступила в силу 21.10.1986 г.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/instree/Rz1afchar.html>.
17. Сырых В. М. Введение в теорию образовательного права / В. М. Сырых. — М.: Готика, 2002. — 340 с.
18. Балакірева О. М. Знач. праця. — С. 372.
19. Лапаева В. В. Знач. праця. — С. 182.
20. Експерт ООН стверджує, що в Україні більше 40% бідних людей [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.u-e-p.eu/analytics/2012/november/ekspert-oon-stverdgu-sho-v-ukran-blshe.html>.

21. Економіка України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org>.
22. Сорос Д. Может ли Россия показать миру путь к открытому обществу? (речь на торжественной церемонии по случаю 10-летия Фонда Сороса в России) / Д. Сорос. — М., 1998 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : old.russ.ru>journal/inie/97-10-21/soros.htm.
23. Донченко Є. І. Про співвідношення права і політики / Є. І. Донченко // Правова держава. — 2008. — № 10. — С. 34—37.

Макаренков Алексей. Гарантирование права человека на развитие как направление трансформации правовой системы открытого общества.

В статье очерчены основные элементы гарантирования права человека на развитие. Установлено, что это право является исходным основанием трансформации правовой системы открытого общества. Определено понятие «право человека на развитие», нормативные основы фиксации и реализации этого права, проблемы его обеспечения в реальной жизни. Осмысление всех измерений и связей права человека на развитие с другими правами человека позволяет создать такие правовые нормы, применение которых гарантирует социальный прогресс.

Ключевые слова: открытое общество, гарантии, знания, интересы, правовой статус, право человека на развитие, управление.

Makarenkov Oleksij. Guaranteeing of the human right to development as the direction of transformation of the open society legal system.

The main elements of the guaranteeing of the human right to development are presented in the article. It is established that this right is the initial principle of the transformation of the open society legal system. The concept of «the human right to development», the legal framework of the fixation and realization of this law, the problems of its enforcement in real life are defined by the author. The comprehension of all of the measurements and connections of the human right to development with the other human rights can create such law rules, the use of which ensures social progress.

Key words: open society, guarantees, knowledge, interests, legal status, the human right to development, management.